

Narrato-poétikai vizsgálódások az érzékenység magyar napló- és levélregény-irodalmában

„Le discours, ce n'est pas simplement ce qui manifeste (ou cache) le désir, c'est aussi ce qui est l'objet du désir”
(Michel Foucault)

(I. Bevezetés) A XVIII. századra az európai irodalmakban a regény kerül az érdeklődés előterébe, bár az arisztotelészi normákat követő poétikák nem vesznek tudomást róla, mivel valószínűleg nem tudnak mit kezdeni egy olyan műfajjal, amelynek hagyományai rendszerezetlenek, illetve könnyen megkérdőjelezhetők.¹ A század második felében a magyar olvasóközönset is kiszélesíti a regényirodalom. A hirtelen megnövekedett olvasásigényt eleinte gyengén sikerült fordítások, átdolgozások, főleg heroikus és gáláns regények próbálják kielégíteni. Míg a nyugat-európai irodalmakban a XVII. század végétől a XIX. század elejéig százsámra születnek a hatalmas népszerűségnek örvendő napló- és levélregények, addig Magyarországon csak igen lassan érik be ez a típus. A század hetvenes–nyolcvanas éveitől viszont e korszak legtehetségesebb magyar írói „– az olvasóközönset érdeklődésével ellentétben – főként az érzelmes regény felé fordultak figyelemmel”² szépprózai próbálkozásaikban. Az érzelmek adekvát megnyilatkozására pedig elsősorban a napló- és levélregények kínálta formában nyílt lehetőség.

A XVIII. század közepétől körülbelül száz regényként olvasható írás terem Magyarországon,³ ebből mintegy harminc mutatja fel a napló- és levélregények formai jegyeit, ám eszmetörténetileg ezek nem képeznek homogén egységet. Tartalmi szempontot használva az osztályozáshoz, az egyik csoportba azok a szövegek⁴ sorolhatók, amelyek elsősorban a külvilág eseményeit hangsúlyozzák, és gyakran politikai, filozófiai fejtegetéseket tartalmaznak.

A másik csoportot azok a napló- és levélregények alkotják, amelyek az érzékenység öntörvényű világát a maga teljességében próbálják kibontani. 1789, Kazinczy *Bácsmegyeynek őszve-szedett leveleinek* megjelenési éve, olyan hatástörténeti stációként értelmezhető, amely néhány évtizedre kijelöli a magyar regény- és fordításirodalom egyik fő nyomvonalát. A *Bácsmegyey* hatását hangsúlyozza Mészáros Ignác két könyve is, a francia eredeti német fordítása alapján készült *Montier asszony levelei* (1793) című levélregény és a *Minden esetekre el-készült magyar szekretárius* (1793).⁵ Franciaországban már a XVII. századtól használják a levelezési kézikönyveket, a *Secrétaire*-ket,⁶ amelyek a királyi udvar és a szalonok világából indulnak hódításra. Antik és reneszánsz

hagyományoktól megerősítve a *Secrétaire*-ek divatossá teszik a magánéleti levelezést, amely az irodalmi hierarchia lassú fellazulásával sajátos prózai műfaj alapjává válik. 1794–95-ben jelenik meg a *Fanni hagyományai* folytatásokban az *Uránia* három számában. Az *Adolf's gesammelte Briefe* 1800 körül még egyszer fordítás tárgya lesz: Csóka József *A' meg csalatott szerelem' gyötrésének áldozatjává lett Adolf' levelei* címmel „németből találós szaporítással által szerkeszti”⁸ a regényt, de fordítása kéziratban marad. Ugyancsak nem adják ki Vitkovics Mihály töredékes levélregényét, amely a századforduló tájkán keletkezett. 1806-ban Kis János magyarra fordítja Richardson levélregényét, az angol érzékenység alapművét *Magyar Pamela* címen, de már a levélformát elhagyva fogalmazza át a szöveget. Ez idő tájt készíti Kisfaludy Sándor a *Két Szerető Szívnek Története* című levélregényét, amely majd csak 1870-ben kerül az olvasók elé. Az 1810-es évektől már csupán néhány, az érzékenység hagyományaihoz kötődő napló-, illetve levélregényt említhetünk.⁹ A húszas évektől e műfaj a maga teljességében már nem életképes, az irodalmi tapasztalatok rendszerébe beépülve viszont olyan hagyománnyá válik, amelynek nyomai az irodalom transztextuális játékkerében fellelhetők és működőképesek maradnak.¹⁰

Dolgozatomban a magyar irodalmi érzékenység napló- és levélregényeinek narrato-poétikai szempontú elemzését próbálom elvégezni, mivel e műfaj értelmezését a narráció és az ebből adódó műfaji problémák részletes tanulmányozása sokban kiegészítheti. Nem törekszem a teljes szépirodalmi anyag feldolgozására, mert munkám terjedelme és szándékaim irányultsága ezt nem teszi lehetővé. A teljesség igényét azonban egészében nem visszautasítva egy reprezentatív mintavétel segítségével ragadom meg e műfajt. Négy regényt választottam ki vizsgálódásaimhoz, Kazinczy Ferenc *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei*, Kármán József *Fanni hagyományai*, Vitkovics Mihály *A tárkányi remete [A költő regénye]*¹¹ és Kisfaludy Sándor *Két Szerető Szívnek Története* című művét.¹² Gondolatmenetemben, értelmezve a napló- és levélregények műfajmeghatározó szöveghelyeit, a narrativika ismertetésével rámutatok a fragmentáltság és az egységteremtés dinamizmusára, valamint az olvasási stratégia összetettségére, majd elsősorban az egyes szám első személyben megszólaló nyelv felől közelítve a „jellemrajzhoz”, a szereplő fogalmának értelmezési lehetőségeire helyezem a hangsúlyt.

(II. Beszélés és elbeszélés avagy levél és naplóbejegyzés: megsokszorozódás és elaprózódás) A napló- és levélregények alapvető narrációs sémája a naplóbejegyzések, illetve a levelek sora, amely eleve feltételezi az egyes szám első személyű megszólalást. Meglehetősen rövid, prózában írott szövegek egymásutánisága építi föl a regényeket, úgy, hogy a hagyományos értelemben vett történetmondás ismételten megszakad. A szövegek minden darabja ketős arcú: egyrészt önálló gondolatsor, másrészt az egységek sorából kikristá-

lyosodó történet része. Az írás aktusa egyfajta ürügy az önmegteremtésre, az érzelmek és a gondolatok kimondására. A szövegegységek a magány metaforái: a levél a távolság áthidalása, a jelen nem lévő, gyakran homályos körvonalú másik megszólítása vagy teljes szem elől veszítése; a naplóbejegyzés pedig az abszolút egyedüllét nyelvi leképezése.

A napló- és levélregényekben a diszkurzus az elbeszélést háttérbe utasítva, de nem megszüntetve válik a műfaj meghatározó elemévé. A *discours*¹³ genette-i értelemben maga a nyelv (*langage*) természetes létezési formája (*mode naturel*), szubjektív megszólalás, amelyet egyedül nyelvi kritériumok határoznak meg. *Discours* ott van a legtisztábban, ahol explicit módon jelen van az én (*je*), amely elsősorban beszélője és nem *el*beszélője, mondója és nem *el*mondója a szövegnek. A *discours*-ban megszólaló beszédhelyzete lesz a legfontosabb jelentésképző fókusz (*le foyer des significations les plus importants*). A tiszta *récit* ezzel szemben objektív, az én implicit módon van benne jelen, itt nem a beszédre, hanem az általa elbeszél *histoire*-ra helyeződik a hangsúly. A diszkurzus uralta szövegegységek darabokra szakítják a történetmondást, a beszélők váltakozása a kikristályosodó történet elaprózódását és megsokszorozódását eredményezi. Ez a szövegépítkezés meghatározó narratív jegye az érzékeny napló- és levélregényeknek, ami poétikai és recepcióesztétikai következményeket generál.

(1. A megnevezés újraértelmezése) Borbély Szilárd írja a *Fanni hagyományai* műfaji problémáiról, hogy „műfaji besorolása következtében az olvasatok a regényszerű világalkotás igényével, a lélektani következetesség, a narráció megoldottsága vagy megoldatlansága, a tér-idő szerkezet referencializálhatósága vagy szimbolikus kiterjeszhetősége stb. elvárásával közelítenek a szöveghez”.¹⁴ Ez az elfedő értelmezői stratégia a másik három vizsgált levélregénynél is jelen van. Kétségtelen, hogy mind a négy szöveg tartalmaz olyan narratív megoldásokat, amelyek a regény felé mutatnak, ám egy tüzetesebb poétikai vizsgálat a narráció, a paratextusok,¹⁵ illetve a műfajmeghatározó önreflexív utalások terén olvasási szokásaink megváltoztatására és poétikai kategóriáink pontosítására hívja fel a figyelmet. A paratextusok a fragmentáltság és a szakaszokból kikristályosodó történetegész kettősségére mutatnak rá, az önreflexív utalások a *román* fogalmiságát hangsúlyozva pedig a történetet és nem az elbeszélésmódot jelölik.

A *Bácsmegyey* viszonylag gazdag a műfajra utaló szöveghelyekben. A címében „öszve-szedett” levelek, alcímként „Költött történet” megjelölés szerepel, egyszerre emelve ki a szakadozottság és az egység dinamizmusát. A *Jelentésben* Kazinczy négyszer használja a *román* kifejezést, három esetben alkotására vonatkoztatva, egyszer pedig a *Siegwart*tal kapcsolatban. A levelekben is többször előfordul a *román* szó, Bácsmegyey saját élettörténetére vetíti azt egyfajta önmeghatározó funkcióban, sorsát kijelölő események

bekövetkeztek: „Szent-Pétery az én közben-járásom által Secretáriussá lett a' Consiliumnál, 's meg-kértte Mantzit. [...] – 's Mantzi hozzá ment. – Nem jó volna e' ez egy Románnak? (26.)¹⁶ „Szent-Pétery azon kér, hogy [...] én legyek Vőféje. Mintha a' menny' köve tsapott vólna belém, mikor ezt a' kérését olvastam. Hogy a Román jól súljön el, rá kellene állanom.” (36.) Borbély Szilárd szerint a *Bácsmegyeyben* mindannyiszor „szomorú, tragikus szerelmi történet”¹⁷ jelentésben fordul elő a *román* kifejezés.

A *Fanni hagyományai* szintén kétségbe vonja a regényként olvasás biztonságát.¹⁸ A szöveg eredetileg szerző és egységes cím nélkül jelenik meg három részben az *Urániában*. Az első szám tartalomjegyzékében *Fanni* címmel szerepel, a második számé *Fanni' Hagyományaiként* jegyzi, a harmadik számében pedig mint a *Fanni Hagyományai' Folytatása* van jelen, itt a levelek „külön tételként”¹⁹ is olvashatók. Az eredeti kiadási forma többszörösen elbizonytalanítja a regényként olvasást. Egyrészt háromfelé törik a szöveg, először a két bevezetés jelenik meg, másodsor a harmadik bevezetés és *Fanni* huszonnégy bejegyzése, harmadszor *Fanni* további bejegyzései, illetve levelei kerülnek a folyóiratba. Másrészt a „folytatásos regény”,²⁰ örökös megszakítottasága és újakezdése következtében nem tekinthető egyértelműen lezártnak, hiszen a szöveg utolsó tömbje *Fanni Hagyományai' Folytatása* címmel szerepel. Bár az utolsó bejegyzés első mondata a következő: „Utoljára teszem reád Titkaim Meghittye! Sorvadó Kezeimet –” (III. 202.),²¹ azért érdemes azon elgondolkodni, hogy a harmadik szám után az *Uránia* nem jelenik meg többször, így *Fanni* története nyitva marad, viszont örökre le is zárul, hiszen a létét biztosító intézmény megszűnik. A harmadik bevezetés egyik részlete a napló- és levélregényeket az olvasó szempontjából határozza meg, műfaji meghatározásként értelmezendő: „El-szakadozott Töredékek, apró Gondolatok – de a' mellyekből egy szép Egészet öszverakhat a' – Gondolkozó.” (II. 201–202.)

A *Két Szerető Szívnek Története* is megkérdőjelezi a regény műfajába tartozást, annál is inkább, mivel a szöveg töredékes.²² A cím és az alcím (*Eredeti Levelekben A' múltt Franczia Háborúból*) itt is a műfajra utal, kiemelve a mozaikszerűséget felidéző olvasás, illetve a levelek kapcsolódásából konstituálódó egység megteremtésének szükségességét. A befejezetlenség azonban a címben szereplő *történet* szó létjogosultságát vonja kétségbe. A levelekben két olyan részlet van, ahol a szöveg a *román* fogalmiságát körüljárva önnön műfajiságára reflektál: „szíveinknek története hasonló egy Románhoz: a' vége még hátra vagon.” (172.)²³ A *román* itt az érzelem szömezejéhez kapcsolódik, felvetve a tragikum lehetőségét. Egy másik levélben a *román* műfaji meghatározása a korabeli olvasási szokásokra is fényt vet: „Valóban, ha leányom volna, soha nem engedném néki a' Románok' olvasását. Mert valamint a' válogatott könyvek hasznossak, sőt szükségesek a' szív' 's a' lélek

formálására, úgy sok és számossabb könyv éppen ártalmas, veszedelmes – kész, megorvosolhatatlan méreg a’ fiatal szívnek.” (173.)

A *tárkányi remete* [A költő regénye] is töredékes. A szöveg címe itt már nem a műfajt jelöli, hanem a főszereplőként értelmezhető beszélőt jellemzi, eltávolodva ezzel a műfajra reflektáló címadás konvencióitól. A levélregényben nincsenek műfajra utaló szövegrészek, viszont az eddig még kiadatlan előbeszéd műfajjelölésként működik. A kézirat a töredékes előbeszéddel kezdődik (az áthúzott szavakat < > közé tettem): „A Eger városán felül az Éjszaki részről tsoportosan emelkednek a Tárkányi <er> Bértzek; mellyeknek közepette kies völgyek terülnek. <Itt állott valaha Barkotzi A Hegyek> E hegyek’ <n> elején mingyárt állott hajdan egy felséges Kastély, mellyet istenben boldogúltt Barkotzi Ferentz Egri püspök építhetett. Előtte a nagy tó, a kissebb Halfolyamok terültek, <felol mellette> mellette a számtalan kibuzogó források, ’s fellyebb a völgy felé a tekergő patak, melly mellett menve nagy megdúltt Kőszírtek <hajlanak> remítő <m> hajlások közt a legszebb, <mellyek> azok közül mellyet a természet kigondólhatott, völgy terjed – <Ennek> egy <részén a hegy tövében állott egy> Ennek egy részén <a hegy tövében> egy hegy ered, ennek melyében remete gúnyhó. A moh egészen be nőtte a szalmás fedelét – körülte két ágy diofa, <a e> és apró gyümölcös fák – ezt a helyet igen ritkán ember járta. Egykor egy fiatal...” E paratextus a nyugat-európai és magyar napló- és levélregények előbeszédeinek tükrében olvasható, amelyek mindig az utánuk következő szöveg és szövegforma autentikusságát hivatottak demonstrálni. A *tárkányi remete* [A költő regénye] esetében azonban ez az olvasási stratégia nyitott és/vagy beteljesítetlen marad a befejezetlenség miatt.

A négy regény műfajjelölő paratextusai és önmeghatározó reflexiói újraértelmezésre készítetik az értelmezői hagyomány gyakorlatát. A szaggatottság és az egységteremtő törekvés dinamizmusát előtérbe állítva egy különleges, gondolatisággal telített prózai műfaj körvonalazódik e szövegekkel, amelyekben az én megteremtése válik elsődleges feladattá. Az olvasatok egyoldalú, a regény horizontjából közelítő módszerei az elnevezés elfedő értelmű használatából erednek. A napló- és levélregény nevében a *regény* szó hangsúlyos, amely elsősorban az elbeszélte történet jellegét veszi figyelembe, a forma, a napló és a levél így nem bővíti az értelmezést. Ahhoz, hogy a műfajt a szövegek által igényelt olvasási stratégiával közelítsük meg, szükséges az elnevezés újraértelmezése. Ha nem is lehet egy konnotációmentes fogalmat találni a megjelöléshez, ki kell használni a megnevezés a priori kettősségét azzal, hogy a regény szóról a naplóra és a levélre helyezük a hangsúlyt. Ezt a hangsúlyeltolódást a levél és a naplóbejegyzés formájából adódó narratív technika kívánja meg, amely eltér egy hagyományos értelmű történetmondástól. A fogalom használatában tehát egyszerre kell érteni és érzékeltetni az egység és a töredezettség, az elbeszélés és a disz-

kurzus széttartó egységét, amellyel nem feltétlenül a regény kategóriájának átlépése, hanem a műfaj pontosítása a cél. A következő két fejezetben arra kívánok rámutatni, hogy a műfajjelölő szöveghelyeken túl miként mutatkozik meg a napló- és levélregényekben a fragmentáltság és az egész képzetének jellegzetes kettőssége.

(2. *Napló- és levélregény: fragmentumok halmaza?*) A szövegegységekben általában egy beszélő nyelve fogja össze a gondolatfolyamot, amelynek irányító szerepet betöltő fogalomcsoportja a hiány, a megfosztottság és az ott nem lét szómezeje. A levél a másik felidézésének eszköze a levélíróban, amely a másik vonalainak fokozatos elmosásával, önmaga egyre mélyebb felkutatásával jár együtt, így a másiktól csak az általa feltámadó érzelmek marad. A naplóbejegyzések pedig az abszolút magány kifejezői, itt a másikkal való kapcsolat csupán vágy marad. Mindez szükségképpen apró gondolatfoszlányokra bontja a szöveget az esemény sor háttérbe szorításával. A gondolatiság felerősödése és a feltételezett egység örökös megszakíttósága különböző módon és mértékben valósul meg a vizsgált regényekben, ami a műfaj továbbfejlődésére vagy inkább meghaladására is enged következtetni.

Bácsmegey mindvégig Mantzi hiányában létezik, minden megszólalásnak a szerelmes ott nem léte lesz az alapja. A megfosztottság kiemeli az állapotyszerűség dominanciáját: „El nem tudom hitetni magammal hogy elváltunk egymástól; pedig minden pertzentésben – minden pillantásban érzem hogy nem vagy itt, – hogy én nem vagyok melletted.” (1.) A Marosyval való levelezés szervezőeleme is a hiány okozta fájdalom: „Én nem lehetek-el panaszkodás nélkül; [...] panaszim’ hallgattatásával kínozlak, hogy szívem’ leg-kisebb szenyvedésit is elidbe terjesztem.” (114–115.) Ezzel egyben írása célját is kijelöli: a papíron történő önmegértés lesz leveleinek kizárólagos értelme.

A mély reflexió és a hiány a *Fanni hagyományaiban* is a szakadozottság érzetét erősíti, annál is inkább, mivel a szöveg túlnyomó részét a naplóbejegyzések teszik ki, amelyekben a beszéd alanya, tárgya és címzettje egyazon személy: „...tulajdonképpen a napló, a folyamatos önelbeszélés az, ami a szubjektumot önmagát nyelvi jelölő szubjektummá teszi. A napló tehát a szubjektivitás nyelvi konstituálódásának legerősebb példája: a naplóíró szubjektum a jegyzeteken keresztül végül is csak önmagának kíván jelen lenni, önazonosságát legitimálja.”²⁴ Az önmagába forduló beszéd mégsem mozdatlan állapotként, hanem önmagába visszatérő mozgásként értelmezhető. Fanni már az első naplóbejegyzésekben önazonossága meghatározásának lehetőségeit kutatja: „valami hiánnyal küszködik, amelynek megnevezésére nem képes. Ezért önmagát megkísérel e hiány tükrében szemlélni.”²⁵ A társ hiánya önmaga hiányosságaként jelenik meg: „Ó! – talán ő betölténé a Szívem Hijjánosságát. Szeretne ő engem’, én ötlet! [...] De így – egyedül!

(II. 208.) Az önmagába zártság fokozatosan kinyílik az ötödik bejegyzéstől, Fanni odafordul egy másik szubjektumhoz, ám ez csak egy látszólagos nyílás, valójában önmegértésre törekvés: „De talán szégyenled, – hogy nyomorult vagy. Jer Karjaim közzé, kedves Bóldogtalan! én is a’ vagyok!” (I. 211.) A harmincnegyedik szövegegységgel megtörik a naplóbejegyzések kizárólagossága. Fanni levélben szólítja meg Báró L-nét, de a megváltozott forma továbbra is önmaga megírásának eszköze marad. Az írást motiváló erőt a megszólalás égető vágyában, önmaga kimondásában jelöli meg: „Únalmas, tudom! a’ Szerelmesek’ Tsevegése. Türed el az enyimet jó Lelkű Barátném. Megreped a Melyjem, ha azt ki nem üresíthetem...” (III. 162.) A másiknak való önelbeszélés azonban fokozatosan megszűnik, Fanni ismét a napló lapjaiba zárul, újból csak önmaga megszólítására képes: „Ne nyögj, Tündérképektől elámított Szív! Ez a’ Borzadás, a’ melly Hátamot általfutja, ez, az a’ jövendőljő Sejdítés, hogy őt’ – örökre elvesztetted.” (III. 199.) A *Fanni hagyományai* így a másikhoz szólás lehetetlenségét, a befelé fordulás szükségességét példázza, amely a másik három vizsgált levélregényre is érvényes, hiszen az önmegteremtés folyamatában a másikhoz való fordulás nem cél, hanem az önmegértés eszköze.

A *Két Szerető Szívnek Története* más beszédhelyzetet teremt: a két beszélő folyamatos szerepcserével hol írója, hol olvasója a leveleknek. Ez a változó beszédhelyzet még inkább szétfeszíti a feltételezett egységet, hiszen egyszerre két szubjektum próbálja megírni önmagát a levelekben. A levél-válaszlevél alkotta konstrukcióban viszonylag nagy szerep jut a másikhoz való odafordulásnak, hiszen a dialógus kialakítása a hiány legyőzésére irányuló szándék: „Te szívemnek közepében ülsz, és benne egyedül, minden határ nélkül uralkodol; hogy elmém’ minden gondolattya, a szívem’ minden érzeménye néked hódol, áldoz, tömjénez” (149.), illetve a másikkal való azonosulás lehetősége: „Megnyitom Maga előtt Szívemet, mert nem vélhetem, hogy szükség volna Maga előtt tartózkodnom; mert érzem, hogy lelkeink értik egymást.” (132.) A másik jelenvalóvá tétele az önértelmezést célozza, melynek eredményeként a címzett alakja sokszor háttérbe szorul: „Milyen kevés, milyen szegény az emberiélet egy részt vevő szív nélkül! – itt ülök, és gondolkodom, – sohajtok, és képzeletim mindég ugyan azon egy pontban állapodnak.” (137.)

A narráció kétoszlatúsága, a szöveg megszakadása és újrakezdése mellett megfigyelhető egy olyan ismétlődés a levelekben, amelynek következtében fellazulnak a szövegegységek határai. A hatodik levéltől jelentkeznek azok a részletek, amelyek az egyik levélíró szövegéből kiemelve a másik levélíró szövegében idézetként szerepelnek. Ezek egyrészt részleges-literális autotextusként,²⁶ a szövegen belüli idézés egyik fajtájaként definiálhatók, másrészt viszont metatextusként²⁷ is értelmezhetők, hiszen a megváltozott szövegkörnyezet és a kapcsolódó reflexiók az eredeti levél értelmezését, illetve

újraírását célozzák. Ez az idézéstechnika a szöveg önmagához való viszonyként is olvasható. A levélírók a huszonhét levélben tizenegyszer idéznek a másik leveléből; az újrarendelt gondolatokat magyarázva a levélírás és -olvasás aktusát modellálják: „»Csak két szót még, – és Maga – tellyességgel megnyúghatnék; de – emelyle-fel Magát önnön erejével – én hallgatok.« Igy ír maga nékem szánakozásból; de éppen ez az, a’ mi Magát előttem mindennek felett irgalmatlanná teszi...” (124.) Ugyanakkor felismerik a nyelvi megelőzőség tapasztalatát: „Jól mondod: »hogyméltán mondhassuk, hogy élünk, szükséges, hogy munkálkodgyunk«.” (160.) A levelek így egymás visszhangjaivá válnak, egymásba csúsznak, megkérdőjelezve ezzel integritásukat. A levelek a szövegegész megbontására, a narráció elaprózódására és megsokszorozására törnek, a metatextuális szerepet is vállaló autotextu-sokkal pedig egymásba íródnak a szövegegységek.

A *tárkányi remete* [A költő regénye] már sokban előlegezi az érzékeny napló- és levélregények implicit poétikai szabályainak lebontását. Ebben a szövegben a történetmondás felerősödik a diszkurzussal szemben, így igazából nem beszélhetünk gondolategységek alkotta laza szövegfüzérről, mivel az elbeszélés nem másodlagos többé: „Tudod te azt is, ha mi ollyas valamelyikünket érdeklő történet adta elő magát, azonnal futottunk egymáshoz és nagy tüzzel elbeszeltük. Távozásunkkor is fognak történni illyesek, mivel pedig nem futhatunk egymáshoz, leveleink legyenek tudósító kuríraink.” (207–208.)²⁸ Az elmékedések nem hiányoznak teljesen a levelekből, ám dominánsnak nem nevezhetők, jobbra ott fordulnak elő, ahol a történetmondás érzékeny vonatkozásai megkívánják jelenlétüket. A szerelmes elvesztése okozta hiány már nem olyan végzetes erejű, mint Bácsmegey és Fanni esetében: a megfosztottság fájdalma feloldódik, a világ rendje helyreáll: „Másnap virradóra az én bús kedvem is virradni kezdett.” (253.) „Nem ostromol már olly hatalmasan Lidim emlékezete.” (317.) A szövegegész szaggatottsága azonban itt is meghatározó, ám nem a gondolatiság, hanem az eseménymondás darabokba tördelése miatt.

A levelek és a naplóbejegyzések kvázi önálló szöveggé olvadását a beszédmód viszonylagos egysége és lezártága mellett elősegítik bizonyos paratextuális és retorikai elemek. Ezek elsősorban a levelek feladójának és címzettjének, a megírás helyének és idejének jelölései, a kezdő- és záróformulák, illetve a naplóbejegyzések retorizáltsága.

A *Bácsmegey*ben minden egyes levelet a feladó és a címzett neve, valamint az írás helye és dátuma jelöli. A levelekben ritka a nyitó- és záróformula, viszont a címzethez való odafordulás aktusa annál gyakoribb. Az első mondatban általában megjelenik a címzett neve megszólításként, heves felkiáltásként vagy a gondolatfolyamba belevonó gesztusként: „Mantzi, én tsak róllad gondolkozhatom.” (4.) „Ne vedd rossz neven, édes Marosim! hogy leveletem még eddig se vetted...” (6.) „Óh Marosy!” (43.) A levelek végén rit-

ka az elkészítés, többször tekinthetjük a levelek végét megszakadásnak, mint befejezésnek: „Most a’ tessz nyomorulttá, a’ kit én bóldoggá akartam tenni.” (65.) „Tartóztass-meg eggy omló patakot karoddal, ha meg-tudod tartóztatni.” (81.)

A *Fanni hagyományai*ban a naplóbejegyzések egymástól vízszintes vonalakkal vannak elhatárolva, a szövegegységeken belül az egyes bekezdések között pedig egy-egy üres sor található. A bejegyzések retorikája a lezártág érzetét erősíti. A szövegegységek gyakran felkiáltással, erős érzelmi felütéssel kezdődnek: „Oh be jó itt!” (II. 203.) „Mint tsudálkoznak kisírtt Szemeimen?” (II. 207.) A naplóbejegyzések mellett tizenkét levél olvasható, amelyeket egy kivételével Fanni ír. A levelek paratextusai nem annyira pontosak, a megírás helyének és idejének jelölése gyakran elmarad. Néha csak ennyit olvashatunk: „Ugyan az, ugyan ahoz.” (III. 161.) A levelek nyitásai itt is a címzethez való odafordulást tartalmazzák, ám a közlési vágy gyakran elmosza a másik arcát: „Szokatlan, új játékpiatz van körülöttem, édes Barátném!” (III. 146.) „Ez az Állapotom, rendkívül-való Állapot, óh de – bóldog – Állapot...” (III. 164.) A levelek zárataira szintén a megszakadás jellemző, de időnként egy-egy záróformula is megjelenik: „Óh Barátném segélj! most segélj Tanátsoddal Szegény Fannidon.” (III. 157.) „Isten veled!” (III. 157.) „Hát ő is? – ő is? – Lehetetlen! – Tsak egy Szót, Nyugodalmamra kénszerítlek írj tsak egy Szót róla és rólad. –” (III. 198–199.)

A *Két Szerető Szívnek Történetében* a levelek paratextusai kínosan pontosak, ami a műfaj formai konvencióinak önmegerősítő használatából, a meghaladás felé sodródó, de azt „beismerni” nem akaró szöveg természetéből adódik. A feladó, a címzett, a hely és az idő jelölése mellett a levelek sorszámozottak, gyakran az is kiderül, hogy hány óraker, melyik napszakban íródtak. Az első mondatok ritkán tartalmazznak megszólítást, illetve köszöntést, helyette érzelmes kitörés vagy általános bölcsesség olvasható: „Vettem levélkéjét Líza!” (121.) „Környülállások határozzák-meg az Embert!” (123.) „Menny és Pokol! Idvesség és Kárhozat!” (124.) A levélzáratok gyakran frázisszerű befejezések: „Szeretett, imádott Lízám! élyen boldogul! és emlékezzék – meg rólam.” (128.) „Írjon maga nékem sokszor, és sokat – szívéből.” (140.) De a levelek gyakran itt is megszakítottnak tűnnek: „Vajha az egész teremtetst magammal, és Magával együtt, – mint egy hangyafészket, elszórhatnám!” (121.)

A *tárkányi remete* [A költő regénye] szinte mentes a paratextusoktól. Vidényi leveleinek nagy része jelöletlen, mindössze nyolchoz tartozik valamilyen paratextus: az első négy levélhez kapcsolva az írás helye és ideje olvasható, a második négy levelet pedig már csak a megírás ideje szituálja. Vidényi leveleit ettől kezdve üres sorok választják el egymástól. Ez a paratextuális hiány a befejezetlenség következménye lehet. Eleinte jellemző a „Barátom!” megszólítás, ám ez is fokozatosan elmarad. Az elkészítés viszont követ-

keztesen jelen van, leggyakrabban *Isten hozzád!, Éljen békével!, Éljen!, I.h., É.b.* formában. A regény utolsó harmadában néhány levél erejéig Jani és Pali foglalják el a beszélői pozíciót, nevük a paratextusban mindig jelölt. A regény befejező részében ismét Vidényi levelei olvashatók.²⁹

A paratextusok, valamint a naplóbejegyzések és a levelek bizonyos retorikus elemei tehát az egyes szövegegységek lezártágát erősítik. Ezek a szöveghelyek határokként működnek, amelyek egyszerre választják el és kötik össze az egyes darabokat, a lezárás és újrakezdés ciklikusságát eredményezve. A paratextusok azért is lényegesek, mivel megnevezik a beszélőt, hiszen „elvileg az *én*-t mondó szereplőnek nincsen neve”,³⁰ és ezt a név nélkülséget a műfaj konstituáló szövegek fikciója, a valóságként olvasás felajánlása nem tűri meg. A fragmentáltság hangsúlyozása persze nem elsősorban az elbeszélés egységteremtő lehetőségét vonja kétségbe, inkább a forma természetéből adódó szövegszervező elemek kiemelését célozza, amely egy tágabb értelmezői horizont megnyitását eredményezheti azzal, hogy nem a cselekmény, hanem a mindenkori megszólalás válik elsődlegessé.

(3. *Napló- és levélregény: elbeszélés teremtette egység?*) Az egymástól paratextuálisan és/vagy tipográfiaiilag elhatárolódó szövegegységek úgy építik föl a napló- és levélregényeket, hogy a beszélők száma és egymáshoz való viszonyuk hálózata válik meghatározóvá, jelezve a narráció megosztottságának mértékét. A napló- és/vagy levélírók viszonyrendszere az egyes szövegdarabok időrendbe állításának felmutatásával a sovány cselekményszálú történet vázát reprezentálja. A szövegekben egy, illetve egy esetben két megszólaló nyelve uralja a beszédet, amely a történet elbeszélésében időnként elégtelenné válik, így szükség lesz idegen hangok bevonására és egyéb narrációs megoldások alkalmazására. E közbeékelődő hangok és/vagy narratív technikák erősen funkcionálisak, érvényesülésük pedig éppen szerepük lerombolását eredményezi, hiszen a történet kerek elbeszélését célozva erős zökkenéseket okoznak a narrációban, megkérdőjelezve ezzel az egységteremtés lehetőségét.

A *Bácsmegey* esetében válaszlevelek nem kapnak helyet a regényben, tehát elsősorban a mindenkori én által kimondott a lényeges. A levelekbe tördelt beszélő három, érzelmileg más-más jelzővel illelhető személynek küldi leveleit, írásmódja a címzetthez való viszonyának függvénye. A Marosyhoz írt levélmennység a szövegegész törzse, a többi levelet a történet és az egyetlen narrátor elégtelensége kívánja meg. A Mantzihoz szóló öt első levél helyzetismertető szerepű, kijelöli a levelezés egészének tematikáját: a szerelem kimondhatatlanságát és a hiány okozta szenvedést. A Marosyhoz szóló leveleket e szenvedések elmondása köti össze. A gondolatiság ereje mellett persze felfedezhetünk néhány jellegzetesen elbeszélői intenciójú részletet is, ám azok szintén a levélíró szubjektumára reflektálnak.

Bácsmegeyey gyakran egy levélen belül megsokszorozza narrátori pozícióját, amellyel önmaga diszkurzív egységét bontja meg. Mantzihoz írott második levelében önmagát kívülről szemlélve egyfajta megosztottságban van jelen, a másikkal való odafordulás egyszer Mantzihoz, másszor pedig saját magához szól: „Tegnap egy patak’ partján mentem le-felé, ’s veled együtt töltött boldog óráimról emlékeztem; ’s el-gondoltam, miként jönnek azok ismét vissza: ’s sokára ez a mérges gondolat ötlött elmémbe: hát ha Mantzit még más’ karjai közt kell látnod; ’s egész életedet a’ szerint töltöd-e nálla nélkül, mint ezeket a’ napjaidat?” (5.) Az egy levélen belüli narrátori megsokszorozódás nyíltabban jelentkezik ott, ahol Bácsmegeyey olyan levelekből idéz, amelyek külön szövegegységként nincsenek jelen, ám a történetmondás megkívánja jelenlétüket. Ilyen például az a levél, amelyben Bácsmegeyey bátyja leveléből idéz. Hatásosabb az egy levélen belüli narrátorváltás Erzsus Jászaihoz írott levelének idézésével, amely *mise en abyme*-ként³¹ olvasható, hiszen Erzsus beszédmódja és életérzése Bácsmegeyeyével rokonítható: „Édesem! mi egymást olyan híven, olyan tisztán szerettük, ’s még is ímé el van tépve az a’ kötél, a’ mellyel bennünket a’ Szerelem öszve-kötött.” (239.) Endrédy leveleinek beékelődése Bácsmegeyey levélfolyamába szükségszerű és tisztán funkcionális, mivel egyetlen egyes szám első személyű diszkurzus nem elégséges az események fordulatainak elbeszélésére. Így helyzete a mindentudó elbeszélő pozíciójával rokonítható. Bácsmegeyey levele a Gróf K... Therézhez más szempontból nevezhető funkcionálisnak, a levél a történet regényszerűségének igazolását szolgálja egy szintén beteljesíthetetlen szerelem elbeszélésével. Az utolsó két levél epilógusként működik, jelenlétüket szintén az egyetlen hang légtelensége kívánja meg. Endrédy tudósítja Marosyt Bácsmegeyey haláláról, a történet lezárása nem is oldható meg másként. A szövegegész tagolódása, a levelek viszonylagos lezártága, a beszéd állandó újrakezdése és befejezése, valamint az eseménymondás igényelte narrátorváltás elaprózza, lelassítja és kétségbe vonja a *Bácsmegeyey* elbeszélésének folyamatát.

A *Fanni hagyományai* az előbeszédeket nem számítva naplójegyzetek és levelek sora. Fanni írásának kezdetben nincs címzettje, naplószerű bejegyzésekről lévén szó, a szövegek laza füzért alkotnak. Az egységeket az egyes szám első személyű beszélő tartja össze, akit az önmeghatározás vágya hajt. A báróné megjelenésével Fanni addigi határozatlan törekvései irányt kapnak. A tapasztalt asszony „indukálja Fanniban a szerelem érzését, a korábban iránytalanul látszó, az emlékezésnek alávetett vágyakozásban ő mutatja ki a szerelemnek mint érzelmi reakciónak az eredendő meglétét”.³² Fanni továbbra is önmagának ír, de tárgya konkrétabbá válik, a társ jelenléte hangsúlyt kap: a történetmondás elemei ekkor kezdenek megerősödni. Fanni fokozatosan nyitódni kezd a másik felé, ez először a naplóbejegyzésekben történik meg: „Mi könnyebbek azólta a’ Szenvedések, hogy azokat kiönthet-

tem.” (II. 24.) E kinyílás úgy fokozódik, hogy Báró L-né szavai idézetként jelennek meg a bejegyzésekben, megbontva ezzel Fanni hangjának kizárólagosságát: „A’ kitsinyek alusznak; Barátném Károlyának Képére függeszti Szemét, ’s lassú Sohajtással szenteli emlékezetét. »Oh barátném, [...] a’ Gyötrellem és Gyönyörűség határossak, és minden szempillantásban öszve találkoznak.«” (II. 228–229.) Ez a nyitódás abban a pillanatban válik explicité, amikor Fanni R-czra utazik, ahonnan kilenc levelet küld bizalmasának. Egyik levelében a narráció többszörösen megbomlik. Kezdetben Fanni beszél: „Együtt hagytál minap velem; az T-ai’ Társaságáért elhagytam a’ Tiédet...” (III. 150.) T-ai hamarosan átveszi az elbeszélő pozíciót, és azzal, hogy „a férfi [...] egy szöveg felolvasásával fejezi ki érzelmeit”³³ tovább osztódik a narráció. Gessner egyik idilljét felolvasva T-ai „magára vonatkoztat egy szépirodalmi textust, azaz voltaképp egy hermeneutikai aktus keretében vall magáról”.³⁴

A legerősebb zökkenőt az elbeszélésben Gróf É-né Báró L-néhez írott levele okozza, amely pusztán funkcionális érvekkel magyarázható. Szilágyi Márton szerint „ennek a megoldásnak – különösen narrációs szempontból – nincs pendant-ja a művön belül. Indokoltsága pedig elsősorban egy lineáris, ok-okozati lélektaniségra ügyelő történetészövés oldaláról lehet”.³⁵ Mindez Fanni elbeszélői pozíciójának erőtlenségét, valamint a napló- és levelregények önromboló narratív technikáját bizonyítja. Fanni még két levelet ír otthonról bizalmasának, megnyilatkozásai ezután fokozatosan naplójegyzeteibe zárulnak, ismét önmagának írja önmagát. Utolsó bejegyzéseiben viszont két megszólítottja is van. Az egyik az írásban megkonstruált énjeként működő napló: „Utoljára teszem read Titkaim’ Meghittye! Sorvadó Kezeimet – és csak azért, hogy véle szóllyak...” (III. 202.), a másik T-ai Józsi: „Egyetlenem! Midőn ezek a’ Jegyzelékek Kezeidbe jutnak, akkor már engem’ a’ híves Föld takar...” (III. 203.) Mivel az epilógus elmondására Fanni hangja eleve elégtelen, a történet lezárását más hivatott elbeszélni. A szokványos történetek linearitását és a *Bácsmegyey* megoldását elkerülve itt a második előbeszéd tartalmazza a befejezést: T-ai Józsi helyezkedik narrátori pozícióba a még el sem kezdődött történet lezárásáért. A bevezetés így nem kizárólag paratextusként olvasható, hiszen az elbeszélésből (és a jellemrajzból) is jelentősen kiveszi a részét. Az egyetlen beszélő elégtelensége miatt tehát a *Fanni hagyományai*ban is többszörösen megbomlik a narratív egység.

A *Két Szerető Szívnek Történetében* az osztoottság eleve adott, már a cím is arra utal, hogy a regényt két beszélő építi fel. A huszonnégy levélből tizenkettennek Líza, tizenötnek Imre az írója. A levélírók önmagukat folyamatosan kimondva konstruálják meg saját történetüket, amely mindig megtörik és újrakezdődik, hiszen a két szerető levelei általában egymásra következő rendeződnek el. A szaggatottságot tovább fokozza az, hogy a levelek nem feltétlenül levél-válaszlevél láncolatában követik egymást, hanem gyakran a

kialakult kommunikációt megzavarva jönnek egymás után, ezzel fokozva helyenként a történet fordulatosságát. A lábjegyzetek tudósítják az olvasót a levelek sorsáról, közölve, hogy az adott levélhez melyik válaszlevél kapcsolódik. Ez azonban korántsem oszlatja el azt a kommunikációs zavart és szegmentáltságot, amelyet a rendezettség hiánya okoz.

Ha az érzelmek beteljesedését és kölcsönösségét végpontnak tekintjük a regényszerűség szempontjából, akkor a *Két Szerető Szívnek Történetében* az epilógus már az ötödik levélről jelen van. Így a további huszonnégy levélben már csak az újramondás kap helyet, minden szövegegység a szerelem kimondásának dokumentumává válik. A megszólalás így mindig beszédteként értelmezhető, a kimondás, illetve a kimondás vágya lesz a kizárólagos tartalma a levélláncolatnak, amely így bárhol megszakíthatóvá válik. A huszonhetedik levéllel meg is törik ez a folyam, amely egyértelműen a folytatás lehetetlenségét példázza, hiszen az epilógus már hosszú leveleken keresztül, folyamatszerűen jelen van. A szöveg szaggatottságát tovább fokozzák az intertextusok,³⁶ amelyek az egy levélen belüli narrációt bontják meg autonóm szövegek egymásba íródásával. Elsődleges szerepük a levélírók gondolatainak igényes megfogalmazása, illetve az öngazolás lehetőségének felajánlása. Az intertextusokat gyakran foglalja keretbe olyan gondolat, amely az idézett szöveg szerzőjét is megnevezve a levélíró lelkiállapotára reflektál. Olykor viszont olyan tökéletes a beleolvadás, hogy az intertextus keveredik a levélíró szavaival: „»As-tu pu, dis Julie« mondá St: Preux, as-tu pu, dis Élise, mondom én »as-tu pu rénoncer pour jamais? – Non, non, ce tendre coeur m’ aime; je le sais bien: malgré le sort, malgré lui-même, il m’aimera jusqu’au tombeau.«” [Képes voltál, mondd Julie, mondá St: Preux, képes voltál, mondd Élise, mondám én, képes voltál örökre lemondani? – Nem, nem, e lány szív szeret engem; jól tudom: a sors ellenére, ő maga ellenére, a sírig szeretni fogom. (Kisfaludy betoldásait kurziváltam.)] (175.)

A *tárkányi remete* [A költő regénye] küszködik a leginkább a narráció megsokszorozódásának problémájával. A narrátori pozíció kezdetben, közel hatvan levél láncolatában Vidényi privilégiuma, címzettje egy bizonyos Pali, aki a levelezés fikciója szerint válaszol is barátjának, ám e levelek csak utalás formájában vannak jelen. A szövegegységek a beszélő változatlansága következtében egybemosódnak, amit az említett paratextuális hiány is elősegít. Ez az egységes narrátori pozíció azonban két esetben megtörik Lidi leveleinek közbeékelődésével. Ezt a váltást az érzékeny történet nyomatékosítása ösztönzi: „Lidi, az a hitszegőnek látszott Lidi, barátodat visszakívánja. Örülj és olvasd ezt: Vidényi! [...] A te eltévelyodott Lidid.” (261–262.) A regény legnagyobb törést okozó narrátorváltása Vidényi leveleinek ideiglenes megszakadásával következik be. Itt veszi kezdetét Jani és Pali levelezése. Vidényi hangjának kizárólagossága az események fordulatosságának érzékeltetése miatt szűnik meg, mivel a történet teljességének bemutatása csak így lehet-

séges. De Jani és Pali levelezése után visszatér Vidényi kizárólagos narrátori pozíciója. Ezt a szövegtömböt egyszer szakítja meg egy idézetként beékelődő levél Liditől.

A *tárkányi remete* [*A költő regénye*] narrációja szintén többszörösen megosztott, a narrátori pozíció itt is a történetmondáshoz igazodva sokszorozódik meg. Mindez pedig elaprózza a történetmondást, annál is inkább, mivel a megszakadások jól elhatárolható tömbökre osztják a szöveget. Azonban e nagyobb darabok egységképzete is megkérdőjeleződik a tömbön belüli idegen hangok közbeékelődésével. E levélregény annyiban jelent elmozdulást az érzékenység hagyományrendszerétől, hogy Vidényi leveleiben már nem elsősorban önmagára irányuló folyamatos kérdésfeltevésekkel próbálja önmagát megteremteni, hanem léttudatának biztonságát érzékelteti azzal, hogy történetbe és nem állapotokba foglalja létét.

A napló- és levélregények tehát egy szétszórta és elaprózott narratív technikát teremtenek meg a folyton lezáródó és újrakezdődő szövegdarabok sorával. Az elbeszélés elsősorban az önmegértést és az önmegteremtést, nem pedig egy fordulatos eseménysor elbeszélését célozza. Az egyéni diszkurzusok elbeszéléssé kapcsolásában a történet és a történetmondás aktusa szünet nélkül diszlokálódik, így az egyes elemek összeillesztése az olvasói feladatok körébe utalódik. Ha az olvasó elfogadja a regények fikciójának játékát, akkor bepillantást nyerhet egy par excellence intim szövegvilágba,³⁷ amelynek így ő is aktív részesévé válik. A szövegek napló- és/vagy levélírója „is olvasó, leplezetlenül és nyíltan, aki a következő levelet az előző [...] olvasatának a birtokában írja. Az olvasás és az írás, az olvasó és az író szerepei elmosódottan, egymást modulálva vannak jelen a szövegben.”³⁸ Ez az összemósódó szerepjáték a „valódi” olvasót is jellemzi, aki a levelek olvasásával egyrészt elfogadja az egyes szám második személyű megszólítás által felajánlott címzetti pozíciót; másrészt viszont íróvá, a történet megírójává válik azáltal, hogy a töredezett elbeszéléstechnika és a diszkurzus kettősségből cselekvő részvétellel működésbe hozza a szöveget.³⁹

(III. A szereplő/beszélők jellemzésének lehetőségei) A napló- és levélregények narratívikáját áttekintve indokolttá válik az a kérdés, hogy vajon e műfajjal kapcsolatban lehetséges-e a hagyományos értelemben vett, pszichológiai és fizikai szinten értelmezett szereplőfogalom alkalmazása. A napló- és levélregények sajátos narrációjukból kifolyólag megkívánják a szereplő fogalmának pontosítását. E műfaj főszereplőként értelmezhető figurái egyben a szövegek majdnem kizárólagos narrátorai, az ő nyelvük konstituálja a regényeket. Így a fontosabb szereplők, akik egyben és elsődlegesen beszélők, alapvetően egyes szám első személyű megszólalásaikon keresztül írhatók le, ezért pontosabb, ha a *szereplő* helyett bevezetjük a *szereplő/beszélő* fogalmát. Mindebből az következik, hogy elsődlegesen nyelvi „jellemrajz” megterem-

tésére van lehetőség, ami a megszólalók céljainak és a narrációs változások folyamatának végigkövetésével valósítható meg. Hangsúlyozandó a megteremtés, hiszen az arcadás aktusát az olvasónak kell elvégeznie.

Az eszmetörténeti vizsgálódások azt mutatják, hogy az érzékeny hőst elsősorban a hiány és a magány, illetve az ezekben az állapotokba való eljutás határozza meg. Mindennek egy olyan sajátos életérzés az alapja, amelyet a világba való vetettség létélménye teremt meg.⁴⁰ Az érzékenység öntörvényű ideális szférája a természet romlatlan szabályrendszeréhez alkalmazkodik, a külvilág kizárását kezdeményezi.⁴¹ Ez az életérzés kettős következménnyel jár: az eredendő eszményi egységre való törekvés egyedül a barátságban és a szerelemben való feloldódás, a másiknak való odaadás révén válik lehetségessé, ám „e boldogságfogalom másfelől boldogtalanságot eredményez a való világban, hiszen abban az eszmények nem otthonosak”.⁴² E jellegzetes boldogságfilozófiának szerves részét képezi a nyelv erejének folytonos kétértelműsége.

(1. *A nyelv elégtelensége*) A narrátori pozícióban álló napló- és/vagy levélíró egyszerre alanya és tárgya saját szövegének, amellyel elsődleges célja önmagára nyelvi megteremtése. Az én önmagára irányuló kérdésfeltevése viszont szükségképpen lehetetlenné teszi az adekvát válaszadást, mivel elvileg képtelen látni azt a pontot, ahonnan gondolkodása kiindul. Így a nyelv eleve elégtelenné válik az én meghatározására, ezáltal egyik fontos funkciója ennek a képtelenségnek a kimondása lesz, amely az önmeghatározás egyik lehetősége. Az így kudarcot valló önértelmezési kísérlet kiütékeresései ezért kizárólag a másikban való önmegértésben jönnek létre, egyrészt a jelen lévő másik történetében, másrészt pedig szépirodalmi szövegek megidézésében.

Bácsmegyey leveleiben meghatározó az énképzés nyelvi lehetetlensége és az erre irányuló reflektálás. A szerelemben való feloldódás nem az olvasó által végigkövetett folyamat eredménye, hanem állapot, amelyben Bácsmegyey az első levéltől létezik. A szerelem, mint a szereplő/beszélő meghatározó szubsztanciája, szükségképpen válik kimondhatatlanná az önmagára irányuló kérdésfeltevésben, amely Bácsmegyey nyelvi erejének kétértelműsége generálja: „Nem tudom, Édesem, mit írjak, olyan kínok, olyan hánykodások közt fetrengek, mellynek nints mássa. Sokat írnék néked, mert ezer indulatok támadnak-fel bennem; de nem találok szót, mellyel azt ki-adjam.” (25.) Bácsmegyey sokszor kerül olyan fizikai állapotba, ahol nyelve rövidebb időre megszűnik működni, halála közeledtével egyre többször eljut a nyelvvesztés állapotába. Ezek a „nyelvi megszűnések” megakadályozzák és megszakítják az önmegteremtésben, ugyanakkor lehetőséget adnak önmagának hiányban való szemlélésére: „Azt mondják, hogy tegnap magamon kívül voltam! – szegények, nem akarják azt mondani, hogy nem voltam eszemen.” (97., lásd még 119.)

Az önmeghatározás csak a másikban való önmegértés hermeneutikai aktusán keresztül válik lehetségessé: ez a másik egyfelől önmaga megkettőzése, másfelől pedig egy hozzá hasonló léthelyzetű szubjektum. Megkettőződése tehát az önmegértés egyik lehetséges tere: a kívülről való önmegpillantás kimondhatóvá teszi önmagát önmaga számára. Ez egyrészt az álmaiban valósul meg, amelyeknek főszereplőjeként saját sorsát látja virtuálisan megvalósulni: „Mantzi az Istenért! ha bé-találna tellyesedni, a’ mit álmodtam! Azt álmodtam, mintha más tsókolt volna meg, te pedig édesen mosolygottál reá, én egy hosszú fehér ruhában voltam, ’s messze állottam tőled. [...] Kiáltani akartam rád, de nem vólt szavam, ebben a’ rettenetes eltséggedésben lábadohoz borúltam, ’s fel-ébredtem.” (17., lásd még 225.)

A megkettőződésben való önmegértés másik módja a tükör, amelyben Bácsmegeyey a Mantzi bátyja rendezte bálban pillantja meg magát. Önmaga felismerése döbönt rácsodálkozással párosul: „Véletlenül egy nagy tükörbe találtam tekinteni. Istenem! mint nem jiedtem-el! Tovább tekintetem, ’s minden tükörben az én képemet – az el-hagyott, meg-utáltt kedves képet, – el-sárgúlt ortzámat, ’s szemem’ kétségbeesett pillantását láttam.” (56–57.)

A másikban való önmegértés másfelől a Bácsmegeyeyhez hasonló léthelyzetű emberek megismerésében jön létre. Bácsmegeyey gyakran ír szerencsétlenül járt szerelmesek tragikus történetéről, amelyeken keresztül megérti életérzése végzetességét. Egy temetési menet látványa is önmeghatározása alapjává válik: „Ma reggel egy fiatal szép lyány’ koporsóját vitték-el ablakom alatt [...] Te bódog – bódog vagy! kiálték! ’s le-hallatszék kiáltásom. Te is utánna mégy. [...] Ó! el-beszéljem é, mit láttam? – Mantzit magános szobájában az el-hervadt, meghóltt Bácsmegeyey felett láttam sírni.” (171–172.) Erzsus és Jászai története és a sorsukba történő beavatkozás ösztönzi Bácsmegeyeyben azt a végső felismerést, hogy szerelmének beteljesíthetlensége életének megszűnését jelenti.

A *Fanni hagyományai* szintén a nyelv elégtelenségét példázza, itt is a nyelvi inadekvátság a szereplő/beszélő meghatározó eleme. Az öndefiniáló vágy már az első bejegyzésekben megszólal: „Valamelly édes nehéz, titkos, nem tudom melly Érzés, fekszik kifejtetlen, homályosan Melyem’ Rejtekébe!” (II. 206.) Fanni nyelvi hiánya magánya függvénye, annak megszűnése új nyelvi helyzetet terem: Báró L-né képes kimondani azt, amit Fanni képtelen. A másikkal való azonosulás olyan hermeneutikai folyamat lehetősége, melynek során Fanni képessé válik az önmeghatározásra: „Vágyódásaimnak sok érthetetlen Mozgásait láttam felébredni. Sok homályos Érzéseimet egyszerre mint a’ Semmiségből előmbe toppanni...” (II. 233.) Ám amikor Fanni vágya beteljesedni látszik, a szerelemben való feloldódásban nyelve ismét képtelen az önmagára irányuló kérdés megválaszolására, mivel a másikkal való azonosulás szükségképpen lehetetlenné teszi a másikban való

önmegértést: „A’ Gondolatok kifogytak tőlem, mert tsak egy Gondolat, hatalmas mint a’ halálos Fájdalom, elfoglaló, mint a’ kívánczó Reménység, erős mint az Értz, és édes, mint a’ mennyei Gyönyörűség, egy Gondolat maradt meg nekem, és ez a’ Gondolat – Ó.” (III. 140.) „Mi ez? – Mi a’ Szerelem? – Nem fogok hozzá Leírásához! A’ Szó, tsak üres, Jelentés nélkül való Hang. [...] Szűk, néma, bádjadtt a’ Nyelv, a’ midőn gazdag, és tellyes Érzéseket kell neki magyarázni...” (III. 164–165.) A szerelem ellehetetlenülése a nyelv megszűnését vonja maga után, Fanni halála így szintén elkerülhetetlen.

A *Két Szerető Szívnek Történetében* a nyelv ereje szintén kétségessé válik akkor, amikor Imre önmagára irányuló kérdésfeltevésekkel próbálja magát a szerelemben való feloldódás állapotában megérteni. Ez a nyelvi elégtelenség rá nézve meghatározó jellegű: „Teli meghasadásig a szívem, de nem írhatok: mert a’ legerőssebb, leghatalmassabb szó is még gyenge érzeményim’ kifejezésére.” (139.) „Minden szó nekem olly száraznak tetszik, olly üresnek, olly kevésnek, olly szegénynek.” (143.)⁴³ Líza számára viszont nem kétséges a nyelv kifejező funkciója, a szerelemben való feloldódás nála más nyelvi tapasztalatban tárgyiasul. A szerelem nem individuuma határainak elmosódását, hanem önmaga megértését jelenti, tehát éppen a szerelem teszi lehetővé az önmegteremtést: „Megnyitom maga előtt Szívemet, mert nem vélhetem, hogy szükség volna Maga előtt tartózkodnom; mert érzem, hogy lelkeink értik egymást – mert érzem hogy Szíveknek, mint a’ miéink, vagy lehetlenségek által örökre elválasztva, vagy – leg szorosabban öszve kötve, kell lenni.” (132.) A *Két Szerető Szívnek Történetében* kétféle nyelvi tapasztalattal, kétféle önértelmező stratégiával van tehát dolgunk: az egyik a szerelemben való teljes feloldódásban önnön arcát veszíti el, amely az önmeghatározás lehetlenségével jár együtt, a másik egy megváltozott nyelvi tapasztalatban viszont képessé válik a másikban való önmegértésre anélkül, hogy elveszítené integritását. A levelezés megszakadása így szükségszerűnek mondható, mivel Imre nyelve egyértelműen az írás megszűnését eredményezi, ami a műfaj erőtlensége, idejemúltsága felé is mutat. A regény disszonáns nyelvi tapasztalata így egy korszakváltás és egy műfaji újraíródás vizsgálatának is alapjává válhat.

A *tárkányi remete [A költő regénye]* című töredékben Vidényi nyelve a Lízához hasonlóan magabiztos, a szerelemben való egyesülés nála sem a végzetes feloldódást, hanem önmegértésének lehetőségét teremti meg. Vidényi leveleiben kevés az önmegértést célzó reflexió. A kifejezés nehézsége csupán egyszer jelenik meg a szövegben: „Honnan van ez? Úgy tesznek-e mások is? Vagy csak szívgyengeségtől vagyon? Meg nem határozhatom, meg se foghatom.” (232.) A kimondhatatlanság konstatálása itt már toposzként működik, nincs végzetes hatással a beszélőre. A szerelem elvesztése sem eredményez megszűnést, a nyelv biztonságával az én integritása nem vonódik

kétségbe. A másik elvesztésének tragikumát és az ebből való kiemelkedés lehetőségét mutatja a szöveg: „El van rabolva örömöm, boldogságom, mindenem, Lidim! Minek már az élet? [...] Most már többet írhatok. Enyhült egy kevésbé mély fájdalmam.” (300.) Ez pedig már az érzékeny levélregény konvencióinak meghaladását jelenti.

A szereplő/beszélőket eddig a nyelv elégtelenségének felmérésével vizsgáltam a metanyelvi szöveghelyek segítségével. A kétféle nyelvi tapasztalatban láthatóvá válik, hogy Bácsmegey, Fanni és Bodorfy Imre önjellemzése folytonosan a nyelv erőtlenségébe ütközik, mivel integritásuk a másikban való feloldódásban megszűnik. Ezzel szemben Meződy Liza és Vidényi Mihály nem szembesül a kifejezhetetlenség tragikumával, nem kérdés számukra többé önnön integritásuk, így nem is törekednek az önmeghatározásra.

(2. *Intertextusok, metatextusok, utalások*) Tovább árnyalhatja a szereplő/beszélők nyelvük felőli értelmezését a napló- és levélregények intertextuális és metatextuális kapcsolatainak és utalásrendszerének áttekintése, amelyek a megszólalók mellett a szövegek műfajiságára is reflektálnak, így nem kizárólag a narráció megszakításában van szerepük. A szépirodalmi szövegek jelenvalóvá tétele a szereplő/beszélők számára önmaguk megteremtésének egyik lehetősége, amely három úton valósulhat meg: elsődlegesen az intertextusok révén, időnként az olvasmányokra való utalás segítségével, egy esetben pedig a metatextusokon keresztül. Az intertextusok⁴⁴ a naplóbejegyzésekben és a levelekben ott szövik át a szereplő/beszélők szövegét, ahol a nyelv elégtelennek mutatkozik a megnyilatkozáshoz. Az utalások az intertextusokhoz hasonlóan jelenvalóvá tesznek egy olyan szöveghagyományt, amelynek feltételezhetően az olvasó is a birtokában van.⁴⁵

A Petrarca-ra való utalás mind a *Bácsmegey*-ben, mind a *Fanni*-ban a szereplő/beszélő jellemzésének eszköze. A *Bácsmegey*-ben a petrarcai szöveghagyományt Bácsmegey állítja önértelmező kísérletében maga mellé: „Most Petrarcha az én kedves Poétám; ő mindég velem van. Az ő panaszai elolvasztják szívemet. Kesergő Sonnetjeivel kalandozom-bé a' mezőket és a' tserét, meg-mászom a' leg meredekebb kőszirt repedéseket is, 's mikor osztán ki-fáradva valami kőre dülök, 's a' Világ előttem el-alkonyodik, 's öszveszorúlt teli szivemből a' Mantzi' neve ki-szalad, – a' kő-darabok is utánnam jajdúlnak.” (79–80.) A *Fanni* második előbeszédében Fanni alakja körvonalozódik az olasz szövegvilágba vetítve: „Élek ezen alkalmatossággal arra a végre, hogy közöljem a világgal egy ifjú személynek életét, a kinek emlékezetét én örömet feltartanám, mivel én elmondhatom ő felőle azt, a mit Petrarca mondott Laurájáról: A világ őtet nem esmérte, valamíg véle bírt és csak azoknál esmértes, a kik itt maradtak, hogy őtet sírassák.” (I. 150.)

A *Fanni hagyományaiban* pontosan végigkövethető az intertextuális önértelmező folyamat akkor, amikor T-ai Józsi Gessner egyik idilljét felolvasva

mondja ki érzelmeit. Így sikerül önmagát mint szerelmes férfit megteremteni, és Fanniban is indukálni a szerelem felismerését. Az intertextus beágyazottságát mutatja az idézett szövegre való folyamatos reflektálás, a hasonló léthelyzet felismerése: (Gessner szövegét nem idézve) „Ha Te őt’ hallanád olvasni – Életet ’s Hathatosságot nyer minden Szó Szájában. Az a’ Tűz – az a’ jól alkalmazott Hangadás, – ehez az ő rezzegő férfiúi Szava – [...] És melly alkalmatossan választott! [...]” (III. 151–154.)

A *Két Szerető Szívnek Története* a négy vizsgált szöveg közül a leggazdagabb az intertextusokban, amelyek olasz, német, illetve francia nyelvűek. A két olasz intertextus Petrarca *Canzoniere*-jéből származik. A német intertextusok mind versrészletek, nem mindegyiküknek ismeretes a forrása, a levelek írói viszont két esetben utalnak a szerzőkre: „Jól mondgya Klopstock: [...] ’s ez egészen reám illett akkor.” (133.) „A’ Virtus az ember boldogsága! Religio a’ vigasztalása. Jól mondja Kotzebue:” (163.)

Túlryomó többségben vannak a francia intertextusok. Az azonosított lírai idézetek XVII–XVIII. századi, kevésbé maradandó értékű, de a korban népszerű költők szerelmes verseiből, Mme Déshoulières, Évariste Parny és marquis de Pezay műveiből valók. Érdekesebbek a prózai idézetek, amelyek két szövegből, Choderlos de Laclos *Veszedelmes viszonyok* (1782) és Jean-Jacques Rousseau *Julie ou la Nouvelle Héloïse* (1761) című levélregényéből erednek. A *Nouvelle Héloïse* mellett említjük meg *Héloïse* és *Abélard* történetét, amelynek részletei a számos interpretáció közül Kisfaludy levélregényében valószínűleg Colardeau Magyarországon népszerűvé vált heroida-feldolgozásából származnak. Mindannyiszor Líza említi és idézi a szöveget, olyan kontextusban, amely fényt vet az érzelmes történeteket kedvelő olvasó szokásaira is: „Tudgya-e mit szeretnék én most leginkább olvasni? Az olyan történeteket, mellyek szomorúan kezdődnek, öszve meg öszve zavarodnak, és – szerentsésen végződnek. Ma Abeilard és Héloïse’ leveleit olvastam; ott találtam ezen verseket:” (134.)⁴⁶

A *Két Szerető Szívnek Történetében* követhetjük végig a metatextuális önértelmező folyamatot:⁴⁷ Imre és Líza leveleit több helyen átszövi a *Julie ou la Nouvelle Héloïse* szövege a műfaj és a szereplő/beszélők önmegerősítési akkusaként. A szó szerinti idézés pedig gyakran generálja az elmélyültebb továbbgondolást. Számos olyan levélrészlet található a levélregényben, ahol a metatextuális kapcsolat megvalósul a két szöveg között. Imre már az első levélben maga mellé állítja az *Új Héloïse* hasonló helyzetű hőst: „mint St: Preux, ez az egyetlen szerető szív, a’ ki érzeményeit az enyimekhez hasonlíthatná valamennyire”. (119.) A nyolcadik levélben Líza a regény elolvasását megígérve fogalmazza meg előzetes tudását St.-Preux-ről, amellyel lehetővé teszi a levélregényről a későbbiekben kialakuló dialógust: „j’aimerais connaître ce fameux St: Preux, qui fut surement un prodige entre les hommes”

[szeretném megismerni azt a híres Saint-Preux-t, aki bizonyosan csoda volt az emberek között] (129.).

Líza a regény elolvasása után a tizedik levélben azt részletezi, hogy miként jutott hozzá a levélregényhez. A könyvet kölcsönadó férfi kérdésére a következőket válaszolja: „én is ismerek egy St: Preux-t” (134.), amivel Imrét Rousseau férfihősével azonosítja, és ezt még egyszer megerősíti: „A társaság jónak, szépnek találta feleletemet, ’s ha az én St: Preux-m is úgy találja, örvendni fogom.” (134.) S ha már Imre Saint-Preux-vé lépett elő, akkor Lizának Julie-hez kell hasonlítani, de ezt ő nem kívánja maradéktalanul megvalósítani: „Je tache d’imiter ses vertus, sans approuver ses faiblesses.” [Igyekszem utánozni erényeit, anélkül, hogy gyengéit helyeselném.] (134.) Líza tehát egy tökéletes Julie-vé kíván válni: erényekkel, de hibák nélkül, ezzel mondva ki ítéletét a francia hősnőről.

Imre a tizenegyedik levélben hívja fel Líza figyelmét arra, hogy Julie az adott körülmények között nem cselekedhetett másként, mert túlzott erényessége szerelmi érzéseit nyomta volna el: „St: Preux Juliában nem isteni, természet felett való, hanem földi emberi valóságot szeretett.” (147.) Ebben a levélben Imre kilép a Saint-Preux-vel való azonosulás szerepéből, mert nem tudja megélni a francia hős sorsát: „Csak azonn mindazonáltal nem győzők eleget csudálkozni, hogy St: Preux, az ő határ nélkül való szerelmével a szívében Júlia eránt, még élhetett akkor is, midőn Júlia már Volmárné volt, még élhetett Volmárnéval egy világban.” (148.) „St: Preux vagy erősebb férjfiú volt, mintsem én vagyok, vagy nem szeretett oly szörnyen mint én [...] legalább eszének el kellett volna menni.” (148.)

Líza válaszában mentegetőzésekbe bocsátkozik, hiszen egyik oldal véleményét sem akarja elfogadni, a külvilág és a belső érzékeny szféra határán egyensúlyoz: „Nem vagyok én azon büszke Pávák közül való, kik a’ szegény elcsábítottat minden kivétel nélkül fennyen kárhoztatták: szánom szegényeket!” (164.) Ezzel el is határolja magát Julie-től, nem képes a *Nouvelle Héloïse* által felkínált érzékeny modus vivendit megvalósítható életmintaként elfogadni, legalábbis ami a Saint-Preux-vel való kapcsolatot illeti. Annál inkább elismeri Julie belesimulását a külvilág törvényrendszerébe, ezzel elismerve ez utóbbi feltétlen érvényességét: „Julia minden tündöklő tulajdonságai mellett, csak mint Wolmárné, mint Feleség és Anya tetszik nékem leginkább.” (164.) Magától értetődően Saint-Preux-ről való véleménye is ebből az irányból nyer értelmet, elismerni csak azon cselekedetét tudja a hősnak, ami a külvilág erkölcsiségében elfogadható: „St: Preux valóban szeretetre méltó férjfiú: de ott mégis legérdeklőbb a története, midőn magát meggyőzővén, szerelmét és szerencsését feláldozza, ’s még holttig híve marad Juliának.” (164.) Az utolsó metatextust Imre fogalmazza meg az utolsó levélben. Továbbra sem képes megérteni Saint-Preux viselkedését, amellyel Líza értékrendjét kérdőjelezi meg: „bár mi szépen tudott légyen is St: Preux magán

diadalmaskodni, ha Te másnak felesége lettél volna, hát én vagy megboldultam, vagy gazember, vagy Magam megváltója lettem volna. Könnyen meg van győzve az indulat a' papiroson, nem úgy a szívben." (183.)

A *Két Szerető Szívnek Története* tehát kétféle metatextuális kapcsolatot létesít a *Nouvelle Héloïse*-zal a szereplő/beszélők nyelvi tapasztalataihoz igazodva. Az egyiket Líza képviseli: a szerelmi kapcsolat csak a külvilág fennálló rendjében értelmezhető, a szabályok áthágása végzetes következményekkel járhat, s csak a nyugodt házasság szent köteléke jelenthet helyes célt az életben. Imre viszont sokkal inkább az igazi érzékeny lelkek világát képviseli, számára a szerelem, a szív hatalma az egyetlen vezérlő erő, csak az elveit megőrző, tragikus sorsú érzékeny hős magatartását tudja elfogadni. S éppen ezért nem képes elismerni sem Julie, sem Saint-Preux választását, a külvilágba való belépést. Ilyen szempontból válik tehát érdekessé a két szerelmes ellentétes viszonyulása a francia hősökhoz, ami egymás mellett való elbeszélésként értelmezhető. Nyilvánvaló eltérő világlátásuk és szerelemfelfogásuk, valamint egyikük következetes eltávolodása az érzékeny szférától, amellyel a létmódjukat lehetővé tévő műfaj lerombolását eredményezik.

A *tárkányi remete [A költő regénye]* Vidényije, belehelyezkedve az irodalom kínálta azonosulási játékba, Horatiust idézi: „Felnyitom Horácomat és első könyvének 26-dik dalját ugyanazon érzéssel, mellyet akart másokba támasztani a poéta, olvastam. Amint e sorokra jutottam: O, quae fontibus integris / Gandes, apricos nocte flores, / Nocte meo Laminae coronam... hátul hirtelen megölel valaki.” (219–220.) Vitkovics levélregényében az intertextusoknál jóval gazdagabb az utalások rendszere, amelyek három főbb csoportba utalhatók. Az egyik a *Fanni hagyományaira* való reflektálás, amely mind a szereplő/beszélő, mind pedig a műfaj önértelmező és önlegitimáló törekvése: „Beburkolva alvó köpönyegembe Fanni emlékezetét forgattam. Forgattam és sírtam.” (259.)⁴⁸

A második csoportba a korabeli költőkre való utalások tartoznak, elsősorban Csokonai neve emelhető ki ebből a halmazból: „Alig ettük meg a pecsenyét, a Lidi anyjának jutott eszébe, hogy engemet énekelni kérjen. [...] A Szemrehányást Csokonaitól eléneklém.” (218.) „Amikor a Csokonay énekét, Lyánka, míg ingó szerelmed tiszta szívemhez hajolt, énekeltem, a fiú igen felhevült.” (224.)⁴⁹ Egyszer Kisfaludy Sándorra is utalás történik: „Imrénnek a Himfy szerelmeit meghoztam.” (286.) Vidényi saját versét is éneklí a társaságban, amely Vitkovics műve: „Az én Ivódalomat, »Mi jobb, mi vígabb«, eldúdolám” (218.).

A harmadik utaláscsoportba két Kotzebue-drámára való hosszas reflektálás tartozik, amelyek a leginkább tükrözik Vidényinek az irodalmi példával való azonosulási és öngazoló vágyát. A két színházi este élményeinek összefoglalásai referenciális-teljes autotextusokként⁵⁰ olvashatók, amelyek Vidényi életérzését tükrözik: „Az Embergyűlölés és a megbánás nevű drámát ját-

szották, amelyet szerzett Kotzebue August úr. [...] Semmi poesis nem hagyott bennem oly megilletődöttséget, mint ez. [...] És hasztalan akarnak engem arról meggyőzni, hogy a különös tapasztalásoknak nincs befolyásuk a mi sorsunkba!” (278–281.) „Ismét a játékszínben valék. A szegénység és nemesszívűség című Kotzebue darabját jádzották [...]. Feltettem magamban, hogy e játékot elmesélem Lidimnek; leginkább a házasságról való alkudozást.” (284.)

Az intertextusok, a metatextusok és az utalások tehát korabeli, illetve a korban megújuló érdeklődéssel kísért irodalmi alkotásokat tesznek jelenvalóvá, azonban nemcsak a szereplő/beszélők, hanem a műfaj önértelmező és önlegitimáló törekvéseiként is értelmezhetők az autonóm szövegvilágok egybemosásával. A korabeli érzékeny levélregényekből való idézés az irodalmi hagyományban való benneállásra való rámutatás, a konvencionális irodalmi hierarchia kibővítési kísérlete. Nem véletlen tehát, hogy a legtöbb intertextus a *Két Szerető Szívnek Történetében* van, hiszen ez a szöveg nagyon „tudatosan” kíván ragaszkodni a XIX. század elejére már meghaladott konvenciókhoz.

A négy napló- és levélregény szereplő/beszélőinek nyelvük felőli értelmezése a narráció elemzésének tanulságaira támaszkodik. A(z el)beszélések célja mindig a napló- és levélírók önmegértése, amely általában nyelvi nehézségekbe ütközik. A nyelv a kifejezés keresésének, más szövegvilágok megidézésének segítségével próbálja leküzdeni az erőtlenséget, Vidényi és Líza nyelvének kivételével sikertelenül. A nyelvi elégtelenség felismerése elhallgatást, Bácsmegey és Fanni esetében pedig megsemmisülést okoz.

(IV. Összegzés helyett) Elemzésemben nem volt céлом teljes feldolgozást készíteni, csupán néhány kérdéskörre irányítottam figyelmemet. Kijelentéseimet természetesen nem kívánom teljes érvénnyel kiterjeszteni az egész magyar érzékeny napló- és levélregény-irodalomra, ugyanakkor ennek a mintavételnek irányjelölő funkciója van, amely egy későbbi, a teljes szépirodalmi anyagra kiterjedő elemzésnek az alapja lehet. Ezt tovább gazdagíthatná a bevezetésben említett másik magyar napló- és levélregénytípus, valamint a nyugat-európai irodalmak darabjainak bevonása mint viszonyítási alap.

1 Vö.: SZAJBÉLY Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*, ItK, 1982, 3. és Shelly YAHALOM, *Du littéraire au non littéraire*, Poétique, 1980/novembre, 408.

2 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1995, 210.

3 GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, *Román-bibliográfia 1730–1840 évig*, 203–314.

4 GAL György, *A tudós Palótz avagy Furkás Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorának írt levelei (1803–1804)*, KÖNYI János, *XIV-ik Kelemen Pápának ama' nagy emlékezetű Ganganellinek levelei (1783)*, MIKES Törökországi levelei, kiad. KULTSÁR István (1794), KISFALUDY Sándor, *Napló és francia fogságom (1796)* etc.

5 Ennek utolsó lapján ez olvasható: „Montier Asszonynek Leveleivel együtt árulatik ez a' Könyv Pesten, és Budán Waingand Könyves Bóltjaiban, és Trattner Mátyás Könyvnyomatónál Pesten.” *A Szekretárius* tehát a hivatalos és a magánélet területéről vett példák bemutatása mellett egy összefüggő, érzelmes levélfolyamat ajánl példaként az olvasónak.

6 Vö.: Frédéric CALAS, *Le roman épistolaire*, Paris, 1996, 11.

7 Albrecht Christoph Kayser regénye 1778-ban jelenik meg névtelenül, vö. BÍRÓ Ferenc, *i. m.*, uo.

8 GYÖRGY Lajos, *i. m.*, 320.

9 1816-ban Vitkovics Mihály *Spomen Milice* címmel szerbre ülteti át a *Fanni hagyományait*. Goethe *Wertherét* Bölöni Farkas Sándor és Kis-Solymosy Simó Károly is magyarra fordítja. A *Bácsmegyei gyötrelmei* címmel pedig már az érzelmesség bírálataként lép az olvasóközönség elé.

10 Vö.: FÁY András, *Érzélgés és világ folyása* (1824), SZALAY László, *Alfonz levelei* (1832), BAJZA József, *Otilia*, (1833), EÖTVÖS József, *A karthauzi* (1831–1841) etc.

11 Fried István hívja fel a figyelmet arra, hogy „A tárkányi remetét elveszett regényként tárgyalta a Vitkovics-irodalom, pedig a kézirattal való futótalagos összevetés mutatja, hogy ez az elvesztett mű azonos a Szvorennyi

kiadásban önkényes cím alatt szereplő A költő regényével.” Uő, *Vitkovics Mihály költői jelentőségéhez*, Filológiai Közöny, 1973/3–4, 431. A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának katalógusában Vitkovics kéziratjai között valóban *A tárkányi remete* címen szerepel (RUI 4^{rt} 16/VI.), hiszen a regénytörredék felső lapján ez a cím olvasható. A kézirat tizenkettő, egyenként kettő–négy lap összehajtásával készített kis csomókból áll. Az első csomó első oldalán olvasható tehát a cím és egy majdnem oldalnyi területű töredékes szöveg. Ennek hátoldala üres. A következő oldalon kezdődik a levélregény, a lapszámozás innen indul 1-től 159-ig (de két 60. oldal van). A szöveg első kiadója SZVORÉNYI József (*Vitkovics Mihály művei* 1–3., Bp., 1879), aki jelentős csonkításokkal, a struktúrába többszörösen beleavatkozva kanonizálja a szöveget: *A költő regénye* címmel és – *levelekben* – alcímmel jelöli meg a töredéket, római számokkal jelzi a leveleket, ám azok közül többet kihagy. Az önkényes címet a későbbi kiadás is elfogadja (*Vitkovics Mihály válogatott művei*, szerk. LÖKÖS István, Bp., 1980), de a levélregény-törredék teljes szövegét közli a struktúrát nem veszélyeztető kisebb változtatásokkal (nem számítva az előbeszédet és a címet), például a helyesírás korszerűsítése, a levelek paratextusaiban szereplő névrövidítések feloldása az érthetőség megkönynyítése végett etc. Dolgozatomban ezért a Lőkös-féle kiadás szövegét idézem, természetesen számot vetve az eredeti címmel és az előbeszéddel. Ebből a kettősségből adódik az, hogy *A tárkányi remete [A költő regénye]*-ként jelölöm a szöveget.

12 Úgy gondolom, hogy e négy alkotás, mind szerzőik irodalomtörténeti jelentőségétől, mind poétikai-eszmetörténeti megfontolásoktól megerősítve méltán tartható a műfaj legjavának. Mindez természetesen csak annak tudatában jelenthető ki, hogy az itt nem elemzendő műveket mindvégig gondolatmenetem horizontjában tartva nem első-sorban törvényekről, hanem általánosabb tendenciákról és az ezektől való elmozdulásokról adok számot. A kiválasztást a regények keletkezésének az időben való viszonylagos szétterjedtsége is indokolja, amely segíthet a

szük időkeretekben mozgó műfaj változásainak és változatainak érzékeltetésében.

13 GÉRARD GENETTE, *Frontières du récit* = Uó, *Figures II.*, Paris, 1969, 61–69.

14 BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományaiiban* = *Studia Litteraria XXXVI.* (1998), 175.

15 „az az általában kevésbé explicit és távol-ságtartóbb kapcsolat [...], amely [...] a tulaj-donképpen szöveg és eközött áll fenn, amit aligha hívhatunk másként, mint a szöveg paratextusa: cím, alcím, belső címek; előszók, utószók stb.” GÉRARD GENETTE *Transztextualitás*, Helikon 1996/1–2, 84.

16 Az idézetek után szereplő számok a *Bácsmegeyének össze-szedett levelei. Költött történet*, Kassa, 1789-es kiadás oldalaira utalnak.

17 BORBÉLY Szilárd, *i. m.*, 176.

18 Ezt az olvasási gyakorlatot Toldy Ferenc kiadói tevékenysége legitimálja, aki egy kötetbe kényszeríti és szerzői névvel látja el a szövegdarabokat (*Kármán József írásai és Fanni hagyományai*, bev. és kiad. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Pest, 1843).

19 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, 370.

20 Uó, *A deKONcepciók szabadsága*, Jelenkor, 1998/7–8, 841.

21 Az idézetek után szereplő római számok az Uránia köteteire, az arab számok pedig az oldalakra utalnak.

22 Fenyő István szerint a *Kesergő* és a *Boldog Szerelemmel* egyfajta történetegésként trilógiát alkotott volna e töredék (FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Bp., 1961, 174.). A csonka alkotást először Toldy Ferenc adja ki, aki műalkotássá teszi a lezáratlan szöveget (*Kisfaludy Sándor Hátrahagyott Munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1870–1871).

23 Az idézetek után szereplő számok a következő kiadás oldalszámaira utalnak: KISFALUDY Károly, *Szépprózai művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997.

24 KISS Attila Attila, *Forró hideg falatok: A Fanni-féle szubjektum-generátorról* = *Fanni hagyományai. DEKONFERENCIA II.*, szerk. ODORICS Ferenc és SZILASI László, Szeged, 1995, 81.

25 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, 377.

26 „Az autotextualitás övezete, melyet egy szöveg önmagához való lehetséges viszonyainak összessége határol körül, két kritériumpár összeszorzásával jelölhető ki. Amint úgy határozzuk meg az autotextust, mint egy belső megkettőződést, amely literális (szigorúan szövegként értett) vagy referenciális (fikcióként értett) dimenziójában részben vagy teljesen kettéosztja az elbeszélést (récit), a következő rácszathoz jutunk [...] ön-idézet (részleges literális), rézümé vagy kicsinyítő tükör (teljes referenciális) és variáns (részleges referenciális).” Lucien DÄLLENBACH, *Intertextus és autotextus*, Helikon, 1996/1–2, 51–52.

27 „az az általában kommentárnak nevezett kapcsolat, amely egy szöveget ahhoz a másik szöveghez köt, amelyről beszél, de amelyet nem feltétlenül idéz. [...] Ez a par excellence kritikai kapcsolat.” GÉRARD GENETTE, *i. m.*, 85.

28 A Lőkös-féle kiadás oldalszámaira utalok, vö. 11. lábjegyzet.

29 Itt érdemes utalni arra, hogy Vitkovics szövegében a *Vidényi* név használata nem következetes, a levelekben többször szerepel a *Vitkovics* név/Vitkovics neve. Feltételezhetően a következetlen névhasználathoz kapcsolódik Vidényi/Vitkovics Imrének szóló, három egymás után következő levele a szöveg befejező szakaszában. Imre neve minden előzmény nélkül bukkan fel a szövegben a Palihoz szóló levelek között, úgy, hogy sem a levelek modalitása, sem tematikája nem változik (tehát nincs semmiféle funkciója a címzett megváltozásának, mint ahogy azt a *Bácsmegeyben* és a *Fanniban* a történetmondás megkívánja). Valószínűsíthető tehát, hogy az *Imre* név azonos a *Pali* névvel. A névkeveredések is valószínűleg a befejezetlenség következményei.

30 Roland BARTHES, *S/Z*, Bp., 1997, 93.

31 Referenciális teljes autotextus, vö. 26. lábjegyzet.

32 SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 379.

33 Uo., 376.

34 Uo.

35 Uo.

36 „Az intertextualitást én a magam részéről – kétségkívül korlátozó módon – két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz – eidetikusan és leggyakrabban – egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként határozom meg.” Gérard GENETTE, *i. m.*, 82–83.

37 Kiss Attila Atilla ezt a helyzetet a *Fanni hagyományai* kapcsán a következőképpen definiálja: „A szerző által kiválasztott forma, a napló és a levél nem egyszerűen a reprezentált szubjektum jelen/jelbenlétének, a szöveg autentikusságának látszatát erősíti. Sokkal fontosabb szerepe az, hogy az olvasót tulajdonképpen voyeurré, kukkolóvá teszi, bepillantást enged neki Fanni magánéletébe, belső gondolataiba.” *I. m.*, 81.

38 BORBÉLY Szilárd, *i. m.*, 183.

39 Vö.: Roland BARTHES, *A múltól a szöveg felé = Uő, A szöveg öröme*, Bp., 67–74.

40 Vö.: DEBRECZENI Attila, „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, *It*, 1999/1, 12–30. és FRIED István, *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban = Hagomány és ismeretközlés*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988, 74.

41 Schiller ezt a kétosztatú, erőteljesen polarizált, egyszerre virtuális és valós világ-egészt a következőképpen definiálja: „Ha az ember a kultúra állapotába lépett, s ha kezdte őt a mesterkélttség, akkor megszűnt benne amaz érzéki harmónia, s most már csak mint morális egység, azaz egységre törekedve nyilatkozhatik meg. Érzésének és gondolkodásának összhangja, amely első állapotában megvolt, most csak ideálisan létezik. Ez az összhang már nincs meg benne, már nem életének ténye, hanem rajta kívül van mint gondolat, amelyet előbb meg kell valósítani.” (*Schiller válogatott esztétikai írásai*, kiad. VAJDA György Mihály, Bp., 1960, 306.)

42 DEBRECZENI Attila, *i. m.*, 22–23., vö. még Robert MAUZI, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIIIe siècle*, Paris, 1960, *Les formes immédiates de l'existence*, 293–329., *Le mouvement et la vie de l'âme*, 432–513.

43 Fried István és Borbély Szilárd vizsgálódásai arra mutatnak, hogy a nyelv erőtlenségében nem kizárólag az érzékenységben jellegzetesen felbukkanó ősi toposzról, a filo-

zófiai távlatokat nyitó nyelvi elégtelenségről van szó, hanem Kisfaludy költői nyelvének gyengeségéről is. Vö.: FRIED István, „*Nem lelődnék neveik...*” = *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., 1994, 93–114. és BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum Vanitas és A boldog szerelem*, ItK, 1995, 485–503.

44 Lásd 36. lábjegyzet.

45 A regényekben ábrázolt olvasás aktusa egyébként is izgalmassá teszi az intertextusok tanulmányozását, hiszen ezek a szövegrészek kicsinyítő tükörként szemléltetik saját olvasási szokásainkat, vö. Randa SABRY, *Les lectures des héros de romans*, Poétique, 1993/avril, 185–204.

46 Liza egy másik levelében ismét egy francia nyelvű, az előbb említett idézettel hasonló verselésű intertextust helyez el, s bár a forrást nem jelöli meg, feltételezhető, hogy a néhány soros idézet szintén a Colardeau-féle interpretációból származik, mivel párhuzamba állítható Dayka Gábor heroída-fordításának néhány sorával:

„Avant que le repos puisse entrer dans mon coeur; / „Míg még fel-tamadánd elmémnek nyúgodalma, // --- / 'S erőt vész tüzemenn a' józan ész' hatalma: // Combien faut-il encore aimer; se repentir; / Hányszor kell még addig remélni, vérzeni, // Désirer; espérer; désespérer; sentir? / Szertni, lángomat szívemben fojtani: // Embrasser; répousser; m'arracher à moi-même, / Javallni, 's újjolag meg-vetni, meg-talódni! // Faire tout, excepté, d'oublier ce que j'aime.” (156.) / Azonban egyedül kedvesemért aggódni –” (*Helois Abelardhoz a klastromból = Dayka Gábor versei*, kiad. KOVÁCS Ferencné Ónodi Irén, Miskolc, 1993, 60–61.)

47 Vö. 27. lábjegyzet. Kétségkívül korlátozó módon használom itt a metatextus fogalmát, hiszen a genetike-i meghatározás alapján az általam utalásoknak nevezett szöveghelyek is a metatextualitás körébe vonhatók. Azért különítettem így el a *Két Szerető* kapcsolódásait a *Nouvelle Héloïse*-hoz, mivel itt a szöveg egészen végigvonuló idézésről és az arra folyamatos reflektálásról van szó, amely e szöveg esetében meghatározó érvényű, hi-

szen egy korszakhatáron álló szöveg és egy műfaj felbomlása követhető így végig.

48 Vitkovics 1813-ban szerbre fordítja a *Fanni hagyományait Spomen Milice* címen, ám átdolgozása nem mondható sikeresnek: „Vitkovics – Kármán mintája nyomán – megalkothatta volna a szerb szentimentális regényt, amely az érzelmi lázadást bemutatva, az emberibb lét, a kulturáltabb világ földerengetésével olyanféle szerepet játszhatott volna a szerb irodalomban, mint Kazinczy Bácsmegeyeje a magyarban [...] Vitkovics átültetésében logikus felépítettségétől, jól

szerkesztettségétől fosztotta meg Kármán regényét, az érzelem és a ráció egyensúlyát megbontva, föllazítja az események egymásból következő sorát.” FRIED István, *Vitkovics Mihály költői jelentőségéhez*, Filológiai Közlöny, 1973/3–4, 431.

49 Csokonainak e versei ez idő tájt még csak kéziratban léteznek, de Vitkovics ismeri azokat. Pesten többször is találkoztak 1801–1802 táján, közelebbi kapcsolatuk valószínű, vö. Fried István fent említett tanulmányával.

50 Vö. 26. lábjegyzet.